
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XVII (2020), №4
s. 167-178
doi: 10.36121/akhovtura.17.2020.4.167

Анастасія Ховтура
(Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна)
ORCID 0000-0001-9768-141X

Формування сфери побутового обслуговування губернських міст Лівобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.)

Анотація: У статті послідовно розглянуто становлення сфери побутового обслуговування губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст., виявлено існуючу систему управління галуззю побуту та визначено форми організації виробництв та господарчих об'єднань. Велику увагу приділено особливостям трансформації ринку послуг та засобів комунікації з клієнтами. Зроблено висновок, що сфера побутового обслуговування губернських міст Лівобережної України пройшла декілька етапів розвитку, котрі мали певні відмінності.

Ключові слова: побутове обслуговування, губернське місто, Лівобережна Україна, соціальна історія.

Формирование сферы бытового обслуживания губернских городов Левобережной Украины (конец XVIII – начало XX ст.)

Аннотация: В статье последовательно рассмотрено становление сферы бытового обслуживания губернских городов Левобережной Украины в конце XVIII – в начале XX ст. Выявлено существующую систему управления отраслью быта и определено формы организации производств и хозяйственных объединений. Большое внимание уделено особенностям трансформации рынка услуг и способам коммуникации с клиентами. Сделан вывод, что сфера бытового обслуживания губернских городов Левобережной Украины прошла несколько этапов развития, которые имели определенные различия.

Ключевые слова: бытовое обслуживание, губернский город, Левобережная Украина, социальная история.

The Formation of Consumer Services in the Provincial Cities of Left-Bank Ukraine in the Late 18th - Early 20th Centuries

Annotation: The article consistently discussed the formation of the consumer services sector in the provincial cities of Left-Bank Ukraine at the end of 18th – at the beginning of the 20th centuries. The existing management system of consumer domestic services was revealed.

The organization forms of production and business associations were determined. A significant attention was paid to the transformation features of market services and communication methods with customers. It was concluded that the consumer services sphere of the provincial cities of Left-Bank Ukraine passed several stages of development, which had certain differences.

Keywords: consumer services, provincial city, Left-Bank Ukraine, social history.

Перші кроки становлення сфери побутового обслуговування в губернських містах Лівобережної України можемо спостерігати наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Саме в цей час колишні козацькі фортеці Гетьманщини та Слобідської України набули статусу адміністративних центрів Російської імперії. Зростання чисельності населення у цих містах спричинило поступове збільшення попиту на послуги підприємств побуту. У другій половині XIX ст. розвиток промисловості і посилення урбанізаційних тенденцій також стимулювали підвищення потреби в послугах виробництв галузі. Сфера побуту поступово стала невід’ємним компонентом міського господарства, інфраструктури, повсякдення, суспільних відносин та культурного ландшафту губернських центрів Лівобережної України. Між тим, на сьогодні не створено спеціальних праць, присвячених історії побутового сектору цих міст. У розвідці ми маємо на меті дослідити формування сфери побутового обслуговування губернських центрів Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Спочатку декілька зауважень щодо дефініції «побутове обслуговування». У 1930-ті роки англійськими економістами А. Фішером та К. Кларком була запропонована концепція сфери обслуговування як однієї із складових економіки країн світу¹. У цей же час у Радянському Союзі теоретиками соціалістичного містобудівництва було введено в ужиток термін «побутове обслуговування»². У 1930-х роках під побутовим обслуговуванням (сферою побуту) фахівці розуміли сукупність дрібних підприємств, котрі надавали господарчі послуги населенню. Послуги поділяли на виробничі (виготовлення одягу, взуття, металевого інструментарію, бакалійних, ювелірних та галантерейних товарів тощо) та невиробничі (перукарні, лазні, фотоательє, доставка вантажів, інженерні, ремонтні та будівельні роботи тощо)³. Такий принцип поділу ринку побутових послуг вживається й досі, тому ми будемо послуговуватися ним в нашій розвідці⁴. Сьогодні в Україні терміни «побутове обслуговування» та «побутова послуга» використовують не тільки історики, а й правники як юридичні категорії⁵.

¹ В. С. Занадворов, А. В. Занадворова, *Экономика города*, Москва 2003, с. 94.

² Л. Сабсович, *Социалистические города*, Москва 1930; Н. А., Милютин, *Проблема строительства социалистических городов. Основные вопросы рациональной планировки и строительства населенных мест СССР*, Москва 1930; Ю. Ларин, В., Белоусов, *За новое жилище. Сборник статей к 5-летию жилищной кооперации*, Москва 1930.

³ И. Б. Орлов, *Советский сервис: сущностные характеристики и границы отрасли*, «Сервис в России и за рубежом» 2011, № 7, с. 36-48.

⁴ *Сфера побутового обслуговування*, [ін:] *Великий тлумачний словник української мови*. Київ-Ірпінь 2004. с. 1220; *Бытовое обслуживание населения*, *Юридический словарь гражданского права* 2014, https://modern_law.academic.ru/113/ (accessed 18.01.2020).

⁵ *Про затвердження правил побутового обслуговування населення*, Постанова Кабінету Міністрів

Зазначимо, що у науковому дискурсі в Західній Європі та США ніколи не існувало аналогів терміну «побутове обслуговування». Найближчим по значенню є поняття «consumer service», яке позначає систему обслуговування населення приватними технічними, господарчими, медичними, фармацевтичними та аналітичними закладами⁶. Отже, «Consumer service» поняття зорієнтоване на комунікацію між підприємством та клієнтом.

Першою організаційною формою підприємства побутового обслуговування в Харкові, Полтаві та Чернігові, як і у багатьох інших українських містах, була ремісничо-майстерня. Історіографія сфери побуту тісно пов'язана з ретроспективою ремісничого виробництва. Саме тому дослідники історії Лівобережної України XIX – початку XX ст. концентрували увагу на особливостях діяльності ремісничої корпорації та виробництві⁷. У 1930-1940-х роках дослідження міських ремесл було фактично згорнуто. На початку 1960-х років з'явилися розвідки з історії міст і економіки, у котрих окреслено певні аспекти функціонування цехового устрою, проаналізовано галузеву структуру ремесл та причини появи нових фахів⁸. Зауважимо, що науковці бачили міське ремесло як складову доіндустріальної економіки. Вони не прослідковували інші функції ремісничого виробництва та його трансформації у другій половині XIX – на початку XX ст. Тільки на початку XXI ст. дослідники почали відзначати те, що ремісники надавали містянам побутові послуги⁹. Однак зосередження уваги лише на ремісничих промислах унеможливило виділення всіх форм підприємств та об'єднань, котрі пропонували свої послуги. Саме тому основним завданням цієї розвідки є встановлення та дослідження всіх структур побутового обслуговування населення губернських центрів Лівобережної України.

Грамота на права та вигоди містам (1785 рік) поклала початок юридичного оформлення цехового устрою в Російській імперії¹⁰. У 1799 році імператором Павлом I було затверджено перший Цеховий статут¹¹. Усі міські ремісники були зобов'язані

Україні від 16 травня 1994 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/313-94-%D0%BF> (accessed 18.01.2020).

⁶ А. К. Grossberg, *The Origins of Customer Service as Concept and Strategy*, «Waseda Business & Economic Studies» 2011, № 47, p. 21-23.

⁷ П. С. Ефименко, *Братства и союзы нищих*, «Киевская старина» 1883, № 9-10, с. 312-320; Д. И. Багалея, *Магдебургское право в Левобережной Малороссии*, «Журнал Министерства народного просвещения» 1892, Ч. ССLXXX, с. 1-55; А. Ковалевский, *Цехи в г. Чернигове в конце прошлого столетия*, «Черниговские губернские ведомости 1896, 2 марта, с. 1-2; А. А. Рыбников, *Мелкая промышленность и ее роль в восстановлении русского народного хозяйства*, Москва 1922.

⁸ І. О. Гуржій, *Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до кінця 1861 року)*, Київ 1962; Л. А., Пляшко Л. А. *Подорож до міста XVIII століття*, Київ 1980; А. И. Путро, *Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века*, Київ 1988.

⁹ Д. М. Чорний, *Ремісники Харкова і Чернігова на початку XX ст.: порівняльна характеристика суспільної верстви*, «Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Українознавство: історичні та філософські науки» 2009, № 12, с. 18-22; В. Шандра, *Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)*, Київ 2016, с. 39; О. Б. Моргулець, К. В. Стріжко, *Історія розвитку побутового обслуговування населення України*, «Технології та дизайн» 2013, № 3 (8), http://nbuv.gov.ua/UJRN/td_2013_3_20 (accessed 18.12.2019).

¹⁰ *Грамота на права и выгоды городам Российской империи*, [in:] *Полное собрание законов Российской империи*. Т. XXII (1784-1788), Санкт-Петербург 1830, с. 358-384.

¹¹ *Устав цехов*, [in:] *Полное собрание законов Российской империи*. Т. XXV (1798-1799). Санкт-

зані вступити до цехів. Згідно Цехового статуту управління міськими ремісниками покладалося на управу, котра складалася з голови та старшин від цехів. Реміснича управа підпорядковувалася Шестигласній думі та міському магістрату. Основними обов'язками цього органу станового самоврядування були введення обліку кадрів, соціальна опіка над нужденними членами товариства, збір внесків до казни міста та вирішення незначних судових суперечок між ремісниками.

Водночас при цехах діяли власні управи. Саме цехова управа контролювала якість виробів і здійснювала випробовування підмайстрів та учнів на здобуття вищого професійного рівня. Збори ремісників цеху складали та затверджували технологічні стандарти виробу, умови укладання та розірвання договорів із замовником¹². Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. міські ремісники губернських центрів Лівобережної України зазвичай не мали спеціальних приміщень для своєї діяльності. Зазвичай, ремісничі майстерні розташувалися в тих домогосподарствах, де й мешкали самі виробники¹³.

Статистичні описи кінця XVIII – першої половини XIX ст. містять переліки спеціальностей та кількість ремісників, котрі працювали в цей період у губернських центрах. Укладачі топографічних описів «ремісничими» визначили 43 фахи. За статистикою в середньому один ремісник обслуговував 15-17 мешканців міст¹⁴. Варто зауважити, що в цей період виробничі послуги були основними на побутовому ринку. Вони полягали в створенні або ремонті за індивідуальним замовленням предметів одягу, взуття, металевого та дерев'яного інструментарію. Невиробничі послуги в містах надавали цирюльники фельдшери та музиканти. Найбільше різноманіття ремісничих фахів було зафіксовано в Харкові (32 види), найменше – у Чернігові (16 видів). Наймасовішою була спільнота ремісників, що займалася ремонтом і виготовленням одягу та взуття. Так, у Харкові 27,3% від загальної кількості ремісників були чоботарями, у Полтаві – 38,7%. У Чернігові найбільшим було кравецьке товариство – 19,7%. Другою за чисельністю робітників була металообробна галузь, в якій серед ремісників домінували ковалі (у Харкові – 8,7%, Полтаві – 4,3%, Чернігові – 3,7%). Найменшою за чисельністю та різноманіттям спеціальностей фахівців була сфера виготовлення бакалійних товарів та ремонту транспорту¹⁵.

Друга половина XIX ст. стала переломним етапом у побутовому обслуговуванні населення губернських міст Лівобережної України. Запорукою модернізації сфери побуту стала промислова революція, котра розпочалася в

Петербург 1830, с. 864-886.

¹² М. В. Перова, *Цеховая организация ремесленного населения России середины XIX века: функции, общественное значение и направление деятельности*, «Омский научный вестник» 2009, № 1 (75), с. 13-18.

¹³ О. Коваленко, *Ремісничі цехи м. Полтави XVIII ст.*, «Красзнавство» 2010, № 1-2, с. 131-133.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, фонд 1537, опис 2, справа 273, аркуш 295; *Топографическое описание Малороссийской губернии 1798-1800 гг.*, [in:] *Описи Лівобережної України*, Київ 1997, с. 54; Д. И. Багалеи, Д. П. Миллер, *История города Харькова за 250 лет его существования*. Т. 1. Харьков 2004, с. 234.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, фонд 1537, опис 2, справа 273, аркуш 295; *Топографическое описание Малороссийской губернии 1798-1800 гг.*, [in:] *Описи Лівобережної України*, Київ 1997, с. 54; Д. И. Багалеи, Д. П. Миллер, *История города Харькова за 250 лет его существования*. Т. 1. Харьков 2004, с. 234.

1840-х роках, а також низка буржуазних реформ, які проводилися в Російській імперії у 1860-1870-ті роки¹⁶. Посилення урбанізаційних тенденцій та індустріалізація спричинили трансформацію принципів організації дрібних виробництв та диверсифікацію споживацького ринку. Паралельно з цим можемо зафіксувати зміну в підходах міського самоврядування до адміністрування ремісничого сегменту. Уже з початку 1870-х років новостворені органи міського самоврядування губернських центрів Лівобережної України почали проводити ревізії майстерень. До цього часу повноваження міського керівництва обмежувалися спостереженнями за діяльністю ремісничих управ. Санітарні комісії міських управ почали регулярно інспектувати виготовлену продукцію та умови праці ремісників. Основними недоліками ремісничих закладів, на думку санітарних спостерігачів, були відсутність засад гігієни праці, антисанітарія виробничих приміщень та умов зберігання сировини для виробів¹⁷. На початку ХХ ст. міська дума та санітарні інституції губернських центрів розробили низку норм щодо функціонування майстерень. Акцент робився на визначенні санітарних правил утримання приміщень та обладнання, гігієні робітників та охороні їх праці¹⁸.

Органи громадського управління почали впливати також на ціноутворення в сфері послуг. Наприклад, коли в 1885 році пекарі Полтави надіслали до міської думи клопотання про збільшення ціни на хліб власного виробництва, це викликало значний суспільний резонанс. Дума обчислила економічні витрати на виготовлення продукту та вирішила не підвищувати вартість¹⁹. У 1915 році Харківська міська дума у регламенті для осіб, які займалися чищенням взуття, зазначила, що місця для промислу вони орендують саме в міста. Міська управа видавала дозвіл на цей вид діяльності та установляла ціну на послуги чистильників²⁰.

На початку ХХ ст. у Полтаві та Чернігові було скасовано цеховий устрій, опіка над ремісниками була доручена Міщанським управам²¹. Харківська реміснича управа продовжила своє функціонування²². Утім, здебільшого її діяльність обмежувалася опікою над богадільнею та навчальними закладами для дітей ремісників²³. Представники дрібного та середнього бізнесу вже не покладалися

¹⁶ М. В. Перова, *Цеховая организация ремесленного населения России середины XIX века: функции, общественное значение и направление деятельности*, «Омский научный вестник» 2009, № 1 (75), с. 13-14.

¹⁷ *Отчет о деятельности санитарного отделения за январь, февраль, март и апрель 1910 года*, «Известия Харьковской городской думы» 1910, №3-4, с. 9-11.

¹⁸ *Заседание городского Санитарного совета*, «Полтавские губернские ведомости» 1896, 20 ноября, с. 3; *О булочных, пекарных и бараночных заведениях*, [in:] *Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова (1872-1902 гг.)*, Харьков 1903, с. 85-91; *Об обеспечении нормального отдыха служащих в ремесленных заведениях Харькова*, [in:] *Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова (1909-1914 гг.)*, Харьков 1915, с. 5-7.

¹⁹ *Заседание Полтавской городской думы*, «Полтавские губернские ведомости» 1885, 3 августа, с. 3.

²⁰ *Обязательные постановления для лиц, занимающихся чисткой обуви с продажей ваксы, мазей, резинок и инурков в Харькове*, «Известия Харьковской городской думы» 1915, № 10, с. 13-14.

²¹ В. Шандра, *Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок ХХ ст.)*, Київ 2016, с. 77-76, 81.

²² Державний архів Харківської області, фонд 45, опис 1, справа 2221, аркуш 27.

²³ В. Шандра, *Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок ХХ ст.)*, Київ 2016, с. 81.

на привілеї станових корпорацій. Зміна умов введення бізнесу спонукала до пошуку нових стратегій задля збереження своїх позицій на ринку. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у містах набула розповсюдження така форма господарчого об'єднання ремісників, як виробнича артіль. Основними принципами артілей були особиста праця учасників, спільний рахунок та колективна відповідальність. Це дозволяло дрібному бізнесу бути конкурентоспроможним поряд з великими підприємствами. До початку XX ст. тільки центральна влада надавала дозвіл на відкриття артілей. У 1902 році після прийняття Положення про артілі трудові ці повноваження були передані губернському керівництву, що значно спростило порядок створення подібних асоціацій робітників у містах²⁴. Першим ремісничим об'єднанням у Лівобережній Україні була Харківська артіль кравців, статут котрої Міністерство фінансів затвердило в 1892 році. Артіль виготовляла одяг, уніформу, вироби із хутра. Якщо в 1894 році вона об'єднувала 40 робітників²⁵, то в 1903 році до неї входили вже 275 кравців²⁶.

З другої половини XIX ст. на Лівобережній Україні активного розвитку набув кооперативний рух. Товариства Харкова, Полтави та Чернігова здебільшого працювали за «рочдельським» принципом, який полягав у продажу товарів та послуг за ринковими цінами. Якщо в приватному ательє, крамниці або їдальні вигоди від реалізації продукції були власністю підприємця, то в кооперативі в кінці року вони поверталися споживачу. Кооперативні підприємства були ще й своєрідною ощадною касою для кожного її члена²⁷. У 1866 році в Харкові було засновано перший споживчий кооператив у Лівобережній Україні. У 1868 році в Харкові учасниками організації було 349 осіб. Товариство володіло м'ясними, бакалійними та галантерейними крамницями. Член кооперативу також міг користуватися послугами ательє, їдальні, перукарні та бібліотеки²⁸. На початку XX ст. споживчі товариства виникли в Полтаві²⁹ та Чернігові³⁰.

Показово, що ініціатива в створенні міської виробничої артілі належала особисто підприємцям. Основною метою співзасновників артілей була організація рентабельного виробництва та захист його учасників від ризиків ринку. Біляджерел споживчих кооперативів цього періоду стояли прихильники соціалістичних ідей, котрі бажали підвищити рівень життя нужденних містян³¹. Між тим, обидві форми господарчих об'єднань сприяли розвитку сфери побутового обслуговування та її адаптації до капіталістичних умов, які складались у Російській імперії.

Наприкінці 1850-х років Статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ була розроблена анкета, метою якої було визначення рівня розвитку

²⁴ *Положение об артелях трудовых*, [ін:] *Полное собрание законов Российской империи*. Т. XXII (1902). Ч. I. Санкт-Петербург 1902, с. 416-418.

²⁵ *Харьковский календарь на 1894 г.*, Харьков 1893, с. 244.

²⁶ В. П. Семенов, *Россия. Полное географическое описание нашего отечества*. Т. 7. Малороссия, Санкт-Петербург 1903, с. 214.

²⁷ В. М. Половец, *Історія кооперації Лівобережної України (1861-1917 рр.)*, Київ 2001, с. 88-90.

²⁸ *Харьковский календарь на 1869 год*, Харьков 1868, с. 18.

²⁹ *Памятная книга Полтавской губернии на 1910 год*, Полтава 1910, с. 103.

³⁰ *Календарь Черниговской губернии на 1907 год*, Чернигов 1907, с. 44.

³¹ В. М. Половец, *Історія кооперації Лівобережної України (1861-1917 рр.)*, Київ 2001, с. 88-90.

промисловості у населених пунктах Російської імперії³². Результати анкетування надають можливість простежити динаміку кількісних змін на ринку послуг губернських центрів Лівобережної України. Можемо побачити, що в цей період один робітник ремісничого фаху в середньому обслуговував 9-10 містян³³. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. ремісник припадав на 15-17 осіб, що на 60 % більше ніж у другій половині XIX ст. На початку XX ст. згідно відомостям статистичного довідника «Города России в 1904 году» один фахівець надав послуги 25 мешканцям губернського центру³⁴. Відомий дослідник соціальної історії Б. М. Миронов стверджував, що зменшення питомої частки дрібного та середнього бізнесу в економіці міст було закономірним явищем індустріалізації кінця XIX – початку XX ст³⁵. За розрахунками економіста О. О. Рибнікова дрібне підприємництво забезпечувало 60-90 % потреб містян у бакалійній, галантерейній, господарчій (дерев'яній та залізній інструментарій) продукції. Заводи та фабрики стали продукувати широкий асортимент тих товарів, які до середини XIX ст. виробляли лише ремісники³⁶.

Виробництво одягу і взуття залишалося найбільш чисельною галуззю за кількістю закладів й у другій половині XIX ст. Однак у порівнянні з початком століття показник задіяних у цьому промислі працівників зменшився на 15-20 %. Такі зміни пов'язані з тим, що через розвиток промислового виробництва занепали ремісничі майстерні, котрі займалися обробкою хутра, шкіри та вовни, а також первинною металообробкою³⁷. Затребуваними залишалися спеціалісти, котрі з напівфабрикатів (тканини, шкіри, металу) виготовляли продукцію за індивідуальним замовленням³⁸.

Саме сфера пошиття одягу та взуття стала основою появи нового сектору побутового обслуговування – «індустрії моди», яка, перш за все, була орієнтована на містянок. У 1820-1830-ті роки до губернських центрів Лівобережної України приїхали перші майстрині-іноземки модних жіночих туалетів та білизні³⁹. Попит на жіноче вбрання за зарубіжною модою спричинив зростання затребуваності модисток серед поважної губернської публіки. Пані бажали носити витончені капелюшки, черевички, рукавички, ридикюлі та прикраси. У другій половині XIX ст. гнучкий ринок ремісничих послуг «відповів» на цю потребу появою в

³² *История Российской государственной статистики: 1811-2011*, Москва 2013, с. 32.

³³ *Полтавский календарь на 1871 год*, Полтава 1872, с. 534-539; *Памятная книга Черниговской губернии на 1862 года*, Чернигов 1861, с. 154; *Экономическое состояние городских поселений европейской России в 1861-1862 гг.* Ч. 2, Санкт-Петербург 1863, с. 684.

³⁴ *Города России в 1904 году*. Т. 1, Санкт-Петербург 1906-1914, с. 344-346.

³⁵ Б. М. Миронов, *Социальная история России*. Т. 1. *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)*: Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Т. 1, Санкт-Петербург 1999, с. 500-505.

³⁶ А. А. Рыбников, *Мелкая промышленность и ее роль в восстановлении русского народного хозяйства*, Москва 1922, с. 7.

³⁷ А. В. Келлер, *Терминология российского городского ремесла XVIII – XIX вв.* Ч. 2.: *Ремесленная мастерская, мануфактура или фабрика?*, Россия XXI 2017, № 4, с. 135.

³⁸ *Из рапорта губернского землемера Черниговскому губернатору о составе населения и мануфактурных заведениях города. 1836 год*, [in:] *Чернигову 1300 лет: сб. документов и материалов*, Киев 1990, с. 67.

³⁹ Ф. О. Рейнгардт, *Харьков 1820-х и 1830-х годов*, [in:] *Харьковский сборник*, № 1. Харьков 1887, с. 17.

губернських центрах низки майстрів, які спеціалізувалися виключено на жіночій моді⁴⁰. Популярними були послуги перукарів-іноземців, а також аптекарські магазини, у яких реалізовували косметику та гомеопатичні препарати⁴¹. На межі XIX – XX ст. частиною «індустрії моди» стали магазини готового одягу та взуття⁴².

Варто зазначити, що в цей час продовжився розвиток невиробничого сектору побутового обслуговування. Відносно усієї сукупності майстрів частка задіяних у цій сфері ремісників складала 11 %⁴³, що на 3 % більше ніж на початку XIX ст. Особливістю цього періоду було те, що невиробничі послуги почали надавати фахівці неремісничих спеціальностей. Одними із таких підприємців нової формації були фотографі. У середині 1860-х років у губернських містах України з'явилися фотографічні ательє. Перші фотографії прибули до міст Лівобережної України із столиць імперії або закордону, де вони навчалися цій справі⁴⁴. Успіх фотоательє багато в чому залежав від майстерності фотографа та іміджу, однак важливу роль також відіграло місце локалізації установи. На відміну від ремісничих майстерень, які в цей період переважно знаходилися на околицях міст або біля місць торгівлі, фотографічні заклади розташовувалися на центральних вулицях та площах⁴⁵. Крім фотозйомки, майстри займалися обслуговуванням приватних фотоапаратів та надавали уроки з фотографування⁴⁶.

У другій половині XIX ст. розповсюдження гігієнічних знань призвело до зростання затребуваності серед містян цього виду невиробничих послуг. У губернських містах Лівобережної України приватні лазні виникли ще на початку XIX ст. У середньому в губернських центрах функціонувало від трьох до шести⁴⁷ лазень. Окрім водних процедур, у лазнях пропонували послуги перукарів та пральних кімнат⁴⁸. Гласні міських дум були занепокоєні санітарно-епідеміологічною ситуацією в губернських центрах, тому їх зацікавили проекти муніципальних лазень. У Чернігові було відкрито першу подібну міську лазню в 1900 році. Чернігівці оцінили чистоту та низьку вартість послуг, тому витрати на будівництво підприємства швидко окупилися та лазня почала приносити значний прибуток міській казні⁴⁹. У 1916 році харківський лікар В. В. Фавр запропонував на розгляд міської думи проект лазні, яку можна назвати справжнім гігієнічним комплексом. Згідно задуму установа мала включати дезінфекційні камери для одягу, пральню та перукарню. Для зручності відвідувачів планувалося звести декілька роздягальнь

⁴⁰ Харьковский календарь на 1869 год, Харьков 1868, с. 366.

⁴¹ А. Н. Гусев, *Историко-справочный путеводитель: Харьков, его прошлое и настоящее*, Харьков 1902, с. 113.

⁴² Т. В. Демина, А. В. Климов, А. Н. Мерзлякова, *Индустрия моды как самостоятельный сектор экономики, «Сервис в России и за рубежом»* 2014, Т. 56, № 9, с. 15.

⁴³ *Экономическое состояние городских поселений европейской России в 1861-1862 гг.* Ч. 2, Санкт-Петербург 1863, с. 231, 681, 777.

⁴⁴ В. Я. Руденко, *Чернігів – подорож на 100 років назад*, Чернігів 2009, с. 69.

⁴⁵ Харьковский календарь на 1894 г. Харьков 1893, с. 537; *Памятная книга Полтавской губернии на 1901 год*, Полтава 1901, с. 155; В. Я. Руденко, *Чернігів – подорож на 100 років назад*, Чернігів 2009, с. 70.

⁴⁶ *Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1895 год*, Полтава 1895, с. 15.

⁴⁷ Харьковский календарь на 1869 год, Харьков 1868, с. 358; А. Острянка, Л. Аскерова, *Чернигов в XIX – начале XX ст.: формирование городской среды*, «Красзнавство» 2012, № 3, с. 11.

⁴⁸ *Гигиенические бани наследников Гладковых*, «Южный край» 1894, 18 августа, с. 1.

⁴⁹ *Очерк истории города Чернигова (907-1907)*, Чернигов 1908, с. 69.

та туалети. Миська дума затвердила проект, утім через Першу світову війну його не було реалізовано⁵⁰.

З другої половини XIX ст. паралельно з майстернями містяни могли звернутися за послугами до різноманітних «контор», «бюро» та «закладів». Ці модерні підприємства побутового обслуговування були двох типів. Перші спеціалізувалися на таких послугах, аналогів яких не існувало в попередню добу. Зазвичай це були організації технічного спрямування. Наприклад, у Харкові заклад П. Телятнікова здійснював монтаж парового опалення та вентиляції в будинках. Підприємство «Авто-Гараж» ремонтувало та надавало в прокат власні автомобілі⁵¹. Такі заклади нерідко поєднували в собі магазини з продажу обладнання, в яких пропонували послуги з його встановлення, ремонту та технічної профілактики⁵².

До другого типу модерних закладів належали ремісничі майстерні, котрі завдяки новим технологіям та підходам до обслуговування населення набули ознаки модерних сервісних служб. На зміну ремісникам-фарбувальникам та пралям прийшли технологи, котрі за допомогою хімічних реактивів без ризику для текстильного виробу пропонували швидко відчистити його від плям та поновити колір⁵³. Конкуренцію трунарям склали модерні «Бюро поховальних процесій», де замовник лише висловлював побажання щодо набору ритуальних послуг, а виконавець брав на себе весь клопіт, від оформлення паперів до улаштування поминальної трапези. Важливою ознакою побутових служб нової форми та їх відмінністю від ремісничих майстерень було те, що вони, окрім виробничого циклу, також надавали передпродажні та післяпродажні послуги. Ці складові сервісного обслуговування полягали в тому, що за допомогою залізничного сполучення виробники забезпечували доставку продукції на великі відстані, надавали гарантії на послуги і можливість зняти параметри товару та підібрати матеріали на місці замовника або телефоном⁵⁴.

Наприкінці 1860-х – на початку 1870-х років реклама постала як засіб маркетингової комунікації підприємств побутового обслуговування губернських міст Лівобережної України. З 1880-х років реклама вже була обов'язковим елементом усіх місцевих видань. Ж. Бодрійяр стверджував, що первинною функцією реклами було повідомлення характеристик товару для сприяння його збуту. Утім, уже з середини XIX ст. реклама стала самостійною структурою повсякденної культури, яка відображала попит та систему цінностей споживача⁵⁵. Це твердження цілком справедливо й для рекламної сфери побутових послуг губернських міст Лівобережної України. Приміром, у цей час європейська мода була популярна серед заможних містян. Зі свого боку, представники інших станів бажали бути схожими на шляхетних пані та панів, тому також віддавали перевагу

⁵⁰ В. В. Фавр, *Городская народная баня в г. Харькове*, «Известия Харьковской городской думы» 1916, № 5, с. 507.

⁵¹ *Указатель (торгово-промышленный, технический, юридический и медицинский)*, Харьков 1912, с. 10, 57-84.

⁵² *Памятная книга Полтавской губернии на 1910 год*, Полтава 1910, с. 8.

⁵³ *Харьковский календарь на 1909 г.*, Харьков 1909, с. 329.

⁵⁴ *Указатель (торгово-промышленный, технический, юридический и медицинский)*, Харьков 1912, с. 57-84.

⁵⁵ Ж. Бодрийяр, *Система вещей*. Москва 1995, с. 135-137.

закордонній продукції та технологіям⁵⁶. Зважаючи на це назви іноземного походження швидше привертали увагу клієнтів. Саме тому власники називали перукарні «Рено»⁵⁷, «Стефана» та «Варшавська»⁵⁸. Інженерні контори залучали клієнтів рекламою іноземного устаткування, технологічних інновацій та пропонували послуги закордонних фахівців⁵⁹. Широкого розповсюдження набув такий маркетинговий хід, як різноманітні системи знижок на послуги. В якості переваг свого підприємства рекламодавці нерідко вказували на можливості сервісного обслуговування товарів після їх придбання.

Отже, наприкінці XVIII ст. починається формування сфери побутового обслуговування у губернських центрах Лівобережної України. Кінець XVIII – перша половина XIX ст. був періодом становлення мережі закладів, принципів адміністрування, ринку послуг, форм організації підприємств. У другій половині XIX – на початку XX ст. відбулися модернізаційні зрушення в галузі побутового обслуговування. Ці новації передовсім проявлялися в перемінах стратегій адміністративного менеджменту, диверсифікації ринку послуг та появи різних видів господарчих об'єднань. Основною відмінністю другого етапу стало те, що в цей час на зміну ремісничим майстерням як основній формі виробництва прийшли нові типи побутових підприємств. Характерними ознаками модерного закладу сфери побуту в цих губернських центрах стало використання основ маркетингової комунікації та сервісного обслуговування клієнтів.

REFERENCES

Sources:

- Adres-kalendar' i spravochnaya kniga Poltavskoy gubernii na 1895 god*, Poltava 1895.
 Derzhavnyy arkhiv Kharkivskoy oblasti, fond 45, opis 1, sprava 2221.
 Èkonomicheskoe sostoyanie gorodskikh poseleniy evropeyskoy Rossii v 1861-1862 gg. Ch. 2., Sankt-Peterburg 1863.
 Favr V. V., *Gorodskaya narodnaya banya v g. Khar'kove*, «Izvestiya Khar'kovskoy gorodskoy dумы» 1916, № 5, s. 507.
Gigienicheskie bani naslednikov Gladkovykh, «Yuzhnyy kray» 1894, 18 avgusta, s. 1.
Goroda Rossii v 1904 godu. T. 1, Sankt-Peterburg 1906-1914.
Gramota na prava i vygody gorodam Rossiyskoy imperii, [in:] *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii*. T. XXII (1784-1788), Sankt-Peterburg 1830, s. 358-384.
Istoricheskoe i statisticheskoe opisanie Chernigova, «Chernigovskie gubernskie vedomosti» 1852, № 9, c. 80.
Iz raporta Chernigovskogo politsmeystra gubernskomu statisticheskomu u komitetu o zemel'nykh vladeniyakh i kolichestve promyshlennykh predpriyaty v gorode, [in:] *Chernigovu 1300 let: sb. dokumentov i materialov*, Kiev 1990, c. 83.
Iz raporta gubernskogo zemlemera Chernigovskomu gubernatoru o sostave naseleniya i manufakturnykh zavedeniyakh goroda. 1836 god, [in:] *Chernigovu 1300 let: sb. dokumentov i materialov*, Kiev 1990, c. 67.

⁵⁶ О. К. Лось, *Традиции и мода Европейского костюма в зеркале урбанизации*, «Вестник ИрГТУ» 2011, № 5 (52), с. 247-254.

⁵⁷ *Указатель (торгово-промышленный, технический, юридический и медицинский)*, Харьков 1912, с. 34.

⁵⁸ *Памятная книга Полтавской губернии на 1901 год*, Полтава 1901, с. 179.

⁵⁹ *Центральное отопление и вентиляция инженера Г. Барлаха*, «Южный край» 1909, 19 апреля, с. 3.

- Kalendar' Chernigovskoy gubernii na 1907 god*, Chernigov 1907.
- Khar'kovsky kalendar' na 1869 g.*, Khar'kov 1868.
- Khar'kovsky kalendar' na 1894 g.*, Khar'kov 1893.
- Khar'kovsky kalendar' na 1909 g.*, Khar'kov 1909.
- O bulochnykh, pekarnykh i baranochnykh zavedeniyakh*, [in:] *Sbornik obyazatel'nykh postanovleny dlya zhiteley goroda Khar'kova (1872–1902 gg.)*, Khar'kov 1903, s. 85-91.
- Ob obespechenii normal'nogo otdykh sluzhayushchikh v remeslennykh zavedeniyakh Khar'kova*, [in:] *Sbornik obyazatel'nykh postanovleny dlya zhiteley goroda Khar'kova (1909–1914 gg.)*, Khar'kov 1915, s. 5-7.
- Obyazatel'nye postanovleniya dlya lits, zanimayushchikhsya chistkoy obuvi s prodazhey vaksy, mazey, rezinok i shnurkov v Khar'kove*, «Izvestiya Khar'kovskoy gorodskoy dумы» 1915, № 10, s. 13-14.
- Otchet o deyatel'nosti sanitarnogo otdeleniya za yanvar', fevral', mart i aprel' 1910 goda*, «Izvestiya Khar'kovskoy gorodskoy dумы» 1910, №3-4, s. 9-11.
- Pamyatnaya kniga Chernigovskoy gubernii na 1862 goda*, Chernigov 1861.
- Pamyatnaya kniga Poltavskoy gubernii na 1901 god*, Poltava 1901.
- Pamyatnaya kniga Poltavskoy gubernii na 1910 god*, Poltava 1910.
- Polozhenie ob artelyakh trudovykh*, [in:] *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii*. T. XXII (1902). Ch. I, Sankt-Peterbrug 1902, s. 416-418.
- Poltavsky kalendar' na 1871 god*, Poltava 1872.
- Pro zatverdzhennya pravil pobutovogo obslugovuvannya naselennya*, [in:] *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayini vid 16 travnya 1994 roku*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/313-94-%D0%BF> (accessed 18.01.2020).
- Reyngardt F. O., *Khar'kov 1820-kh i 1830-kh godov*, [in:] *Khar'kovsky sbornik*. № 1, Khar'kov 1887, s. 1-29.
- Semenov V. P., *Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisaniye nashogo otechestva*. T. 7. Malorossiya, Sankt-Peterburg 1903.
- Topograficheskoe opisaniye Malorossiyskoy gubernii 1798-1800 gg.*, [in:] *Opisi Livoberezhnoyi Ukrayini*, Kiyiv 1997, s. 24-128.
- Tsentral'noe otoplenie i ventilyatsiya inzhenera G. Barlakh*, «Yuzhny kray» 1909, 19 aprelya, s. 3.
- Tsentral'ny derzhavny istorichnyy arkhiv Ukrayini*, m. Kiyiv, fond 1537, opis 2, sprava 273.
- Ukazatel' (torgovo-promyshlenny, tekhnicheskyy, yuridicheskyy i meditsinskiy)*, Khar'kov 1912.
- Ustav tsekhov*, [in:] *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii*. T. XXV (1798-1799), Sankt-Peterburg 1830, s. 864-886.
- Zasedaniye gorodskogo Sanitarnogo soveta*, «Poltavskie gubernskie vedomosti» 1896, 20 noyabrya, s. 3.
- Zasedaniye Poltavskoy gorodskoy dумы*, «Poltavskie gubernskie vedomosti» 1885, 3 avgusta, s. 3.
- Studies:**
- Bagaley D. I., *Magdeburgskoe pravo v Levoberezhnoy Malorossii*, «Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya» 1892, Ch. SSLKhKhKh, s. 1-55.
- Bagaley D. I., Miller D. P., *Istoriya goroda Khar'kova za 250 let ego sushchestvovaniya*. T. 1, Khar'kov 2004.
- Bodriyyar Zh., *Sistema veshchey*, Moskva 1995.
- Bytovoe obsluzhivaniye naseleniya*, [in:] *Yuridicheskyy slovar' grazhdanskogo prava 2014*, https://modern_law.academic.ru/113/ (accessed 18.01.2020).
- Chorny D. M., *Remisniki Kharkova i Chernigova na pochatku XX st.: porivnyal'na kharakteristika suspil'noyi verstoi*, «Visnik Kharkivskogo natsional'nogo universitetu im. V. N. Karazina», *Ukrayinoznavstvo: istorichni ta filososfs'ki nauki*, 2009, № 12, s. 18-22.

- Demina T. V., Klimov A. V., Merzlyakova A. N., *Industriya mody kak samostoyatel'nyy sektor ekonomiki*, «Servis v Rossii i za rubezhom» 2014, T. 56, № 9, s. 13-23.
- Efimenko P.S., *Bratstva i soyuzy nishchikh*, «Kievskaya starina» 1883, № 9-10, c. 312-320.
- Grossberg A. K., *The Origins of Customer Service as Concept and Strategy*, «Waseda Business & Economic Studies» 2011, № 47, p. 17-35.
- Gurzhiy I. O., *Rozvitok tovarnogo virobnitstva i torgioli na Ukrayini (z kintsa XVIII st. do kintsa 1861 roku)*, Kiyiv 1962.
- Gusev A. N., *Istoriko-spravochnyy putevoditel': Khar'kov, ego proshloe i nastoyashchee*, Khar'kov 1902.
- Istoriya Rossiyskoy gosudarstvennoy statistiki: 1811-2011*, Moskva 2013.
- Keller A. V., *Terminologiya rossiyskogo gorodskogo remesla XVIII – XIX vv. Ch. 2.: Remeslennaya masterskaya, manufaktura ili fabrika?*, «Rossiya KhKhI» 2017, № 4, s. 130-135.
- Kovalenko O., *Remisnichki tsekhi m. Poltavi XVIII st.*, «Krayeznavstvo» 2010, № 1-2, s. 130-135.
- Kovalevsky A., *Tsekhi v g. Chernigove v kontse proshlogo stoletiya*, «Chernigovskie gubernskie vedomosti» 1896, 2 marta, s. 1-2.
- Larin Yu., Belousov V., *Za novoe zhilishche. Sbornik statey k 5-letiyu zhilishchnoy kooperatsii*, Moskva 1930.
- Los' O. K., *Traditsii i moda Evropeyskogo kostyuma v zerkale urbanizatsii*, «Vestnik IrGTU» 2011, № 5 (52), s. 247-254.
- Milyutin N. A., *Problema stroitel'stva sotsialisticheskikh gorodov. Osnovnye voprosy ratsional'noy planirovki i stroitel'stva naselennykh mest SSSR*, Moskva 1930.
- Mironov B. M., *Sotsial'naya istoriya Rossii. T. 1. Sotsial'naya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.): Genezis lichnosti, demokraticheskoy sem'i, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva. T. 1*, Sankt-Peterburg 1999.
- Morgulets' O. B., Strizhko K. V., *Istoriya rozvitku pobutovogo obslugovuvannya naselennya Ukrayini*, «Tekhnologiyi ta dizayn» 2013, № 3 (8), http://nbuv.gov.ua/UJRN/td_2013_3_20 (accessed 18.12.2019).
- Ocherk istorii goroda Chernigova (907-1907)*, Chernigov 1908.
- Orlov I. B., *Sovetskiy servis: sushchnostnye kharakteristiki i granitsy otrasli*, «Servis v Rossii i za rubezhom» 2011, № 7, s. 36-48.
- Ostryanko A., Askerova L., *Chernigov v XIX – nachale XX st.: formirovanie gorodskoy sredy*, «Krayeznavstvo» 2012, № 3, s. 5-19.
- Perova M. V., *Tsekhovaya organizatsiya remeslennogo naseleniya Rossii serediny XIX veka: funktsii, obshchestvennoe znachenie i napravlenie deyatel'nosti*, „Omskiy nauchnyy vestnik” 2009, № 1 (75), s. 13-18.
- Plyashko L. A., *Podorozh do mista XVIII stolittya*, Kiyiv 1980.
- Polovets' V. M., *Istoriya kooperatsiyi Livoberezhnoyi Ukrayini (1861-1917 rr.)*, Kiyiv 2001.
- Putro A. I., *Levoberezhnaya Ukraina v sostave Rossiyskogo gosudarstva vo vtoroy polovine XVIII veka*, Kiyiv 1988.
- Rudenok V. Ya., *Chernigiv – podorozh na 100 rokov nazad*, Chernigiv 2009.
- Rybnikov A. A., *Melkaya promyshlennost' i ee rol' v vosstanovlenii russkogo narodnogo khozyaystva*, Moskva 1922.
- Sabsovich L., *Sotsialisticheskie goroda*, Moskva 1930.
- Sfera pobutovogo obslugovuvannya*, [in:] *Veliky tлумachny slovník ukrayins'koyi movi*, Kiyiv-Irpin' 2004.
- Shandra V., *Mishchans'ki organi stanovogo samoovryaduvannya v Ukrayini (kinets' XVIII – pochatok XX st.)*, Kiyiv 2016.
- Zanadvorov B. C., Zanadvorova A. V., *Èkonomika goroda*, Moskva 2003.